

ירושת האב

ראשי פרקים

א. פתיחה

ב. מדרשי הלכה

ביאורי המדרשים

בירורים ומסקנות בעקבות מהמדרשים

ג. הבן והבת בנחלה

ד. דין משמוש בנחלה

מקור דין משמוש

דרכי המשמוש – כיצד זה עובד?

ה. סיכום

א. פתיחה

שנינו במשנה:

יש נוחלין ומנחילין, ויש נוחלין ולא מנחילין, מנחילין ולא נוחלין, לא נוחלין ולא מנחילין. ואלו נוחלין ומנחילין: האב את הבנים, והבנים את האב, והאחין מן האב - נוחלין ומנחילין. האיש את אמו, והאיש את אשתו, ובני אחיות - נוחלין ולא מנחילין. האשה את בניה, והאשה את בעלה, ואחי האם - מנחילין ולא נוחלין. והאחין מן האם - לא נוחלין ולא מנחילין.

משנה, בבא בתרא ח, א.

כאשר מתבוננים במשנה הראשונה, קשה להבין מה מטרתה. לא מובן מדוע יש צורך להזכיר את רשימת היורשים. איזו הלכה נלמדת מכך? עוד נאמר, כי במשנה הבאה נשנים חלק מן היורשים הנאמרים במשנה א, פעם נוספת:

סדר נחלות כך הוא: "איש כי ימות ובן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו" (במדבר כז, ח): בן קודם לבת, כל יוצאי יריכו של בן קודמין לבת. בת קודמת לאחין, יוצאי יריכה של בת קודמין לאחין. אחין קודמין לאחי האב, יוצאי יריכין של אחין קודמין לאחי האב. זה הכלל: כל הקודם בנחלה - יוצאי יריכו קודמין. והאב קודם לכל יוצאי יריכו.

שם, ב.

מן הנאמר במשנה ב עולה כי הבן הנפטר ואחיו הם חלק מן היורשים, ולא מובן למה צריך לשנותם פעמים. ואמנם, כאשר קבצו ראשונים כגון הרמב"ם והטור את הלכות נחלות, הם פתחו דווקא על פי משנה ב והשמיטו את הנאמר במשנה א.¹

תשובה אפשרית נוספת תתייחס למישור העריכה. ייתכן שעורך המשנה רצה להציב בראש הפרק משנה אשר תכלול בתוכה את רשימת הנוחלים בצורה של "שתים שהם ארבע", כלומר שני נושאים אשר רמת השיתוף בניהם יכולה ליצור ארבעה משפטים שונים.² משנה כזו תאפשר לקורא לזכור היטב את הנאמר בה. הסבר זה מבאר את הצורך הדידקטי בכתיבת המשנה, אולם אין הוא מסביר מה הצורך המהותי במשנה, איזה תוכן היא באה ללמדנו. לדעתנו תכני המשנה עצמם משקפים גם מהות ותוכן ולא ייתכן לומר שמשנה שלמה הובאה בשל צרכים דידיקטיים בלבד. הצעה אפשרית עולה מתוך דברי התוספות.³ בעלי התוספות הניחו בתחילת דבריהם כי במשנה צריכים להִפְתֵּב הנוחלים הכתובים בתורה. הנחה זו הביאה אותם לקושי: "אחי האב" אינם מוזכרים כיורשים במשנה א', בעוד שבתורה מפורש כי הם יורשים.⁴ בעקבות כך שינו התוספות (ר"י⁵) את נקודת הנחתם וכתבו כי היורשים הנאמרים במשנה א הם יורשים אשר אינם מפורשים בתורה.⁶ זו הסיבה לכך שמופיעים בה יורשים כגון אבי הנפטר (להלן יכונה "אביו"), וירושות כמו ירושת הבן את אמו, והבעל את אשתו – אשר אינן מפורשות בכתוב. כך גם ירושת האחים מן האב התבררה במשנה למרות שאינה מפורשת בכתוב (שכן בתורה⁷ נאמר רק "אחים" ולא נכתב האם האחים הם דווקא מן האב או גם מן האם).

יוצא מכאן, כי עורך המשנה ביקש לקבוע בלב הלומדים, כבר במשנה הראשונה של הפרק, מי הם היורשים אשר נלמדו על ידי חכמים, וזאת על ידי עריכה מיוחדת של המשנה). רק אחר-כך נאמרה משנה ב, אשר ערוכה בצורה זהה ביותר לסדר היורשים המפורשים בתורה, גם במבנה וגם בתוכן הדברים. עריכה זו התבצעה על פי רעיון הקבוע בחז"ל והוא: "עשו חכמים חיזוק לדבריהם יותר משל תורה".⁸ כעת ניתן להבין היטב את שאלת הגמרא בתחילת סוגייתנו. הגמרא פותחת את הפרק בשאלה:

מאי שנא דקתני האב את הבנים ברישא? ליתני הבנים את האב ברישא!

בבא בתרא דף קח.

הגמרא שואלת למה הוזכר האב כיוורש, לפני שהוזכרו הבנים כיוורשים. ייתכן ושאלת הגמרא אינה שאלה נקודתית על ירושת האב, אלא שאלה כללית על מהותה ופשר תוכנה של משנה א. גם תשובת הגמרא: "הואיל ואתיא ליה מדרשא חביביא ליה", אינה תשובה נקודתית על ירושת אביו, אלא על כל היורשים במשנה - המענה הוא בצורת "חביבים דברי סופרים יותר מדברי תורה". נראה שהדרשות הרמוזות בכתוב, אשר בכדי להוציאן ממנו יש להשקיע יגיעה רבה, מקבלות כבוד רב. לפיכך רשימת היורשים הנלמדת מדרשות אלו מוצגת במשנה הראשונה. במאמר זה, נתמקד בעיקר

¹ ראה משנה תורה, הלכות נחלות פרק א, א. וב טור תחילת סימן רעו.

² ובמקרה שלנו הנושאים הם: (1) "נוחלין" (2) "מנחילין". יש יורשים שהם "נוחלין" בלבד, ויש שהם "נוחלין ומנחילין" וכן לגבי היורשים המנחילין. יש יורשים ש"מנחילין" בלבד ויש "מנחילין" ונוחלין.

³ בבא בתרא קח, א, ד"ה "ואחין מן האב".

⁴ במדבר כז, י.

⁵ מובא בחידושי הריטב"א על אתר ד"ה "ואחין מן האב". (נציין: כי בתוס' ד"ה "ואחין מן האב" מתמודדים עם אזכורם של אחי האב, ומעלים תירוצים שונים לאי-אזכורם. אולם לא מצוין בתוס' במפורש כי הם שינו את נקודת הנחתם ההתחלתית – רק על ידי אזכורה של דעת ר"י המובא בריטב"א אפשר להבין מה התהליך שעבר על ר"י בבירור המשנה.

⁶ וכן דעת הרשב"א בחידושו.

⁷ במדבר כז, ט.

⁸ ראה בבא מציעא נה, ב.

בירושת האב את הבן ובדרשה העוסקת בלימוד ירושת האב. נציג את הגישות השונות ליחס של ירושת אביו מול ירושת בנו ולמסתעף מכך. נר לרגלנו יהיו העקרונות שעורך המשנה, רבי, לימדנו, והוא: חביבות הדרשות והצורך להבינן.

ב. מדרשי ההלכה

ביאורי המדרשים

בגמרא מובאות שתי דרשות שונות על מנת לבאר כי אב קודם לאחים (אחי הנפטר) בירושה. ננסה לנתח את שתי הדרשות ואת המחלוקת ביניהן בהבנת אופניה ומהותה של ירושת אביו:

א. דרשת "שארו":

וְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תְּדַבֵּר לֵאמֹר אִישׁ פִּי גְמוֹת וּבֶן אֵין לוֹ וְהֵעֲבַרְתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְבָתוֹ: וְאִם אֵין לוֹ בֵּת וּנְתַתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְאָחִיו: וְאִם אֵין לוֹ אָחִים וּנְתַתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְאָחִי אָבִיו: וְאִם אֵין אָחִים לְאָבִיו וּנְתַתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְשָׂאָרוֹ הַקָּרֹב אֵלָיו מִשְׁפַּחְתוֹ וַיִּרְשׁ אֹתָהּ וְהִזְתָּהּ לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל לְחֶקֶת מִשְׁפַּט פְּאֻשָׁר צְנִיָּה ה' אֶת מִשְׁפָּה.

במדבר כז, ח-יא.

מוזכר בתורה כי אחי האב יורשים את הנפטר, אך האב עצמו אינו מוזכר. הכיצד ייתכן הדבר - והרי אחי האב יורשים מכוח האב? נעיין בפסוקים. מן המילים "שארו הקרוב אליו ממשפחתו", על-פי פשוטו של מקרא, עולה כי "שאר" של הנפטר יורש אותו. מכאן עולה שהאב יורש את בנו, כיון שהאב הוא שאר של הבן. היות האב שאר של הבן נלמד מן האמור בפרשת אמור העוסקת בדינים הקשורים לכהנים.⁹ נכתב שם כי שאר הכהן הוא אביו. בשלב זה הגענו למסקנה, שהאב יורש את בנו לאחר אחי האב, שהרי אלו כתובים בפסוק לפני השאר. דבר זה אינו סביר, שהרי רשימת היורשים היא לפי דיני קרובה, והרי האב קרוב מאָחיו.

נראה, כי לפי האמור, ניתן להקדים את האב שלב אחד בירושה. אולם אם נקדים את האב רק בשלב אחד (כך שיירש לפני אָחיו), אנו נפנה נגד המגמה שהתוותה לנו התורה. התורה לא הכניסה את האב לרשימת הנוחלים כאן מסיבה מיוחדת. "העלמת" האב מרשימת היורשים באה ללמדנו כי ירושת האב היא ירושה אחרת, שונה מכל שאר הירושות. לפיכך אפוא, מתבהרת שאלת המדרש:

דתניא: שארו - זה האב, מלמד שהאב קודם לאחין; יכול יהא קודם לבן? ת"ל: "הקרוב" - קרוב קרוב קודם.

בבא בתרא קח, ב.

כלומר, ייתכן שירושת האב שונה מכל היורשים המופיעים בפרשה והיא תהיה קודמת לירושת בנו? "ת"ל הקרוב-קרוב קרוב קודם" - כלומר, אע"פ שירושת האב שונה, הדרשה אינה יכולה להתעלם מכך שירושת הנפטר היא אליבא דיני הקרבה, והבן קרוב יותר מהאח. לכן כפשרה בין שני הכיוונים השונים - האב יירש לפני אָחיו [של הנפטר], אולם הבן יירש לפניו.

⁹. ויקרא כא, ב.

ניתן לראות במהלך הדרשה כי הקריטריון להיחשב "קרוב" הוא לקום תחת המת לצורך עניין כלשהו (יבום, שדה אחוזה, יעוד). האב לא קם תחת הנפטר ומבחינה זו הוא פחות קרוב אליו. אולם מבחינת השייכות של "השאר" האב קרוב מאוד לבנו הנפטר, אולי אפילו יותר מבנו של הנפטר.¹⁰

ב. דרשת "והעברתם":

דתניא, את זו דרש רבי ישמעאל ברבי יוסי: איש כי ימות וכן אין לו וגו' – במקום בת אתה מעביר נחלה מן האב, ואי אתה מעביר נחלה מן האב במקום אחין.
בבא בתרא קט, א.

הדרשן, רבי ישמעאל ברבי יוסי, מביא גישה שונה להבנת הדרשה, לפי מקבילה לדרשתנו בספרי:

מנין שהאב קודם את האחין בנחלה? היה ר' ישמעאל בר' יוסי אומר: הרי הוא אומר "והעברתם את נחלתו לבתו" – מפני הבת מעביר אתה את האב ואי אתה מעביר מפני האחים. ומנין שהאב יורש אמרת קל וחומר הוא ומה אחים שאינן באים אלא מכח האב הרי הם יורשים האב שאין האחים באים אלא מכחו דין הוא שירש...¹¹
ספרי במדבר, פיסקא קלד, ד"ה ואל בני.

מעיון במקבילה עולה כי דין ירושת האב נלמד בק"ו ובא כדבר פשוט. הלימוד שריב"י דורש מ"והעברתם" הוא גילוי היורש, האב, שכבר היה בתמונה. שינוי הלשון, כלומר השינוי בלשון "העברה" ולא "נתינה", מלמד על חריגה מהדרך המקובלת בירושת משפחה. לפני שחודשה ההלכה כי בת יורשת, מנגנון הירושה היה: בן, אב, אח. אולם התורה חידשה שלבת יש מעמד כמו לבן, והאב יורש אחריהם. חידוש זה בא לידי ביטוי בכך שנרמז בתורה שהבת מעבירה נחלה מאדם מסוים. לריב"י פשוט כי אותו אדם הוא האב, שכן הוא יורש בצורה טבעית. החידוש לדעת רי"ב מתבטא בכך שהבת משתווה לבן ו"מנתקת" את ירושות האב והאח שהיו באות אחר כך. בעוד שדרשת "שאר" מקדמת את האב צעד אחד קדימה, דרשת "והעברתם" מחזירה את האב צעד אחד לאחור.

בירורים ומסקנות בעקבות המדרשים

נראה כי דרשת "שאר" מגביה את מעמדו של האב, אולם לאח יש מעמד בפני עצמו – שהרי הוא קם תחת אחיו ליבום. בדרשת "והעברתם" אין לאח תכונה מסוימת העדיפה על האב. אדרבא – הוא יונק את כוחו מן האב. השלכה אפשרית שיכולה להיות בין שתי הדרשות היא באופן ירושת האב: ירושה ישירה או עקיפה. לפי דרשת "שאר" יש לאח שייכות מיוחדת שאין לאב (יבום), לפיכך יכול להיות

¹⁰ כהערה נוסף מדוע אביו נקרא "שאר" יותר מבנו. הגמרא מסיקה מן הפסוק "שאר אביך" כי שאר זה האב (שם קט, ב). אולם העניין תמוה, והמעין בפסוק יגל שהמינוח "שאר" מדבר על מעמדה של אחות האב כלפי האב עצמו. האחות מופיעה כשאר של האב, לא האב כשאר לבנו! ועוד, ניתן היה להביא מן המקרא, פרשת "אמור" כתוב במפורש כי האב נכלל תחת השאר הקרוב של הנפטר, ומדוע לא הביאו את הפסוק ההוא?

התוספות יום טוב בפירושו על המשנה מעלה שאלה זו. הסברו לדברי הגמרא הוא כי היא דורשת כפילות של הפסוק. מכיוון שהזכר בתחילת פרשת העריות כי כל איש מוזהר לא להתקרב לשאר בשרו, מובן כי כל המתוארים בהמשך המקרא הם שאר המת. לפיכך, אין צורך להזכיר כי אחת מן העריות היא "שאר" כיוון שהדבר ידוע. עקב כך, דרשה הגמרא את הפסוק כי השאר הוא האב.

¹¹ במדרש במקור נכתב "ומה אחין שאינן בנים" – אני הוספתי בהטייה את הנוסחא "באים" אשר מסתדרת מבחינה תוכנית עם הנאמר.

שירושתו ישירה. אולם לפי דרשת "והעברתם" נראה שהאח יירש רק דרך האב. התוצאות המעשיות של השלכה זו על אופן הירושה (ישירה או עקיפה) יבוררו בהמשך.

בהמשך הסוגייה (קט, ב) מבואר כי כל דרשן דורש בצורה אחרת את המילה בה משתמש הדרשן השני. הדרשן של "שארו" דורש את המילה "והעברתם" כדברי רבי – "שאיין לך שמעביר נחלה משבט לשבט אלא בת הואיל ובנה ובעלה יורשים אותה". לעומתו ריב"י סובר כי מילת "שארו" מלמדת אותנו כי הבעל יורש את אשתו. הרב מומי הבחין היטב, כי שני הדרשנים לומדים [לומדים (כל אחד מפסוק אחר) כי הבעל יורש את אשתו].¹²

אם נוסיף להתבונן נראה כי דרשת "והעברתם" של רבי שונה מ"והעברתם" של ריב"י. רבי מבין שהעברה היא לא מאדם ספציפי אלא מהשבט כולו. עוד הוא מבין כי ההעברה אינה מתבצעת באופן מיידית אלא היא פוטנציאלית, לעתיד לבוא. לעומתו מבין ריב"י כי ההעברה היא מאדם ספציפי (האב) ומתבצעת באופן מיידית. גם בדרשה זו ניתן להבחין בהבדל בין הדרשנים. לדעת רבי אין חידוש בעצם ירושת הבת. הבן והבת מקימים את השם – לכן ראוי ששניהם ירשו. אולם היה מקום לומר שהבת לא תירש מפני שהיא מעבירה נחלה על ידי נישואיה מן השבט אליו היא שייכת, אבל בתגובה לטענה זו באה התורה ואמרה שהבת כן יורשת, אף על פי שהנחלה תועבר על ידי נישואיה. אולם לשיטת ריב"י החידוש הוא בעצם ירושת הבת, הבת אינה מקימה את השם באופן טבעי והתורה באה לחדש שהבת מקימה את השם בכל זאת.¹³

ג. הבן והבת בנחלה

במהלך החיזוק של דרשת "שארו", נלמד כי בן ובת שווים לעניין נחלה כיוון שהם שווים לעניין יבום:

[...] כיון דלענין יבום - בן ובת כי הדדי ניהו, לענין נחלה נמי בן ובת כי הדדי ניהו.

בבא בתרא קט, א.

שואלים המפרשים: מניין יודעים שהבן והבת שווים לעניין יבום? תירוץ מתבסס על הדרשה של פרשת יבם: "וְלֹא יִמָּחֵה שְׁמוֹ מִיִּשְׂרָאֵל" (דברים כה, ו) - פרט למי ששמו אינו מחוי. ¹⁴ כלומר, במצב שהשם אינו מחוי ממילא אין צורך לייבם. מפרשת נחלות הכתובה בתורה (במדבר כז) אנו יודעים שבת "מקימה שם": בנות צלופחד מבקשות לקבל נחלה בכדי ששם אביהן לא יגרע. עצם היענותו של הקב"ה לבקשתן מראה כי יש כאן הסכמה לכך שבנות יקימו את שם אביהן נתעמק ונבחין בעצם ההשוואה בין בת ובן לעניין זה.

¹² אמנם יש לחקור אם עיקר חידושו של רבי הוא שבעל יורש או שמא דבר זה היה ידוע לו מקודם, ובא פסוק זה ללמדנו כי בת היא היחידה שמעבירה נחלה משבט לשבט.

¹³ נציין כי דרשתו של ריב"י הובאה בגמרא כדרשה לה מסכים הדרשן של דרשת "שארו". בבירור הגמ' לדרשת "שארו" קובעת הגמרא כי "בן ובת כי הדדי ניהו" - כלומר הבן והבת שווים - לפיכך אין אפשרות לומר שהאב קודם לבת - כי אם ידוע לנו שהאב אינו קודם לבן אז וודאי שאינו קודם לבת שהיא כמו הבן. קביעה זו מבוססת על ההבנה שהייתה קיימת עוד לפני ציווי התורה שהבן והבת שווים בעניין הקמת השם והסיבה שהבת אינה יורשת כבן היא מפני שהבת מעבירה את הנחלה משבט לשבט.

פירוט רחב יותר אודות הקמת השם - יובא להלן בכותרת הבאה "הבן והבת בנחלה", שם יבואר עניין הקמת השם והשלכותו לגבי הבן והבת.

¹⁴ הדרשה מופיעה במסכת יבמות דף כד.

התוספות¹⁵ מעירים כי יש נושאים בהם הבן עדיף על הבת, כגון: עבד עברי, שדה אחוזה וכו' בהם הבת לא שייכת כלל. אם כן, מהי הסיבה לדמות את הבת לבן רק בגלל שלעניין נחלה הם דומים? אפשר, כי ההשוואה לעניין נחלה נעשית מפני שליבום ולנחלה יש מכנה משותף – "הקמת שם". זה הצד בו הבן והבת שווים, לעומת הפעולות הקשורות להנהגת המשפחה, כגון ניהול שדות (פרשת שדה אחוזה) ועבדים – דווקא בתפקידים אלו שייך הבן ולא הבת. גם בעניין יבום ניתן למצוא שתי בחינות אלו. מצד אחד הבת שווה לבן – שניהם פוטרים מיבום ומונעים מה"שם" להמחות. אולם בכל זאת בפרשת יבם נכתב "כי אין לו בן" ללמד אותנו כי ישנה בחינה בה הבן שייך יותר מן הבת ביבום. הבן הוא מוביל המשפחה, מצמיח אותה מחדש. משפחה המורכבת מאלמנה ובת היא משפחה מפורקת וחסרת יציבות, שאין מי שיחזק אותה. לפיכך, צריך שיהיה בן שיוביל את המשפחה, אולם לעניין דין "הקמת שם" הבת פוטרת מיבום.

ד. דין "מִשְׁמֹחַ" בנחלה

מקור דין מְשֹׁשׁ

ירושת נחלת הנפטר לא מגיעה רק לקרובים ב"מעגל הראשון" של הנפטר, אלא יכולה להגיע לקרובים ממעגלים חיצוניים יותר.¹⁶ מבחינה תיאורטית, הנחלה יכולה להגיע עד ראש השבט בו הנפטר נמצא – לדוגמא: אם הנפטר הוא משבט ראובן, במידה ולא יהיו לו קרובים, הנחלה "תמשמש" עד ראובן, ראש השבט שלו.

עוד נאמר כברייתא, כי בני ובנות הבן, או בני ובנות הבת – כלומר, נכדי הנפטר, יורשים כמו הבן או הבת עצמם (במידה והבן או הבת של הנפטר מתו לפני הנפטר). לדוגמא: ראובן נפטר והניח אחריו נכדה מבנו שמת לפניו, וכמה בנים. הנכדה של ראובן תירש יחד עם בניו של ראובן כי יש לה את הכוח כמו לאביה, הבן של ראובן.

הדרשה לומדת את העקרונות הללו, מְשֹׁשׁ וכוח הנכד, מן הפסוקים. אנו נתמקד בלימוד של כוח הנכד/ה [בראש המשפט נכתב כוח הנכד, ואין עקביות. מוטב לציין בהער"ש שהדברים רלוונטיים גם לנכדה]. הלימוד הוא מן הפסוק "איש כי ימות ובן אין לו", כלומר, מן המילה "אין" למדים שהכוונה לאיבוד טוטאלי של הזרע הבא מן הבן, כלומר, אין לו המשך כלל. אולם לא ברור כיצד חכמים למדו זאת מן הפסוק – למה המילה "בן" בפסוק אינה מתפרשת כבן הישיר של הנפטר אלא כבני בניו? נראה כי חז"ל הבינו, לאור מה שלמדנו, כי כאשר איש נפטר, בנו מקים השם בעצם מחליף את אביו בעולם. לפיכך, הנכד של הסבא שאיבד את בנו, הוא, לצורך העניין, ה"בן של הסבא". חיזוק לדברים אלו נמצא בתלמוד הירושלמי שם הלימוד הוא מן המילה "בן":

"בן" אין לי אלא בן. בן בת מניין? תלמוד לומר: "בן" מכל מקום.

ירושלמי, בבא בתרא פרק ח, הלכה א.

נראה כי גם הברייתא בתלמוד הבבלי הבינה כי עיקר הלימוד הוא שהנכד יוצר בעינינו מעין התגלמות של הבן, אלא שהמדרש דרש זאת מן המילה "אין". התורה יכולה לכתוב את הפסוק גם בצורה שונה,

¹⁵. בבא בתרא, קט, א, ד"ה "כיוון דלעניין יבום".

¹⁶. על פי הברייתא בבבא בתרא דף קטו.

לדוגמא: "איש כי ימות ולא היו לו בנים". עצם הבחירה במילה "אין" מראה על חוסר מוחלט של בנים, אפילו לא בני בנים שהם כבנים.¹⁷ עוד ראייה שאפשר להביא לעניין היא הנאמר בספר במדבר אודות מיתת נדב ואביהוא:

וַיָּמָת נָדָב וָאֲבִיהוּא לְפָנָי ה' בְּהַקְרֹבָם אֲשֶׁר זָרָה לְפָנָי ה' בְּמִדְבַר סִינַי וּבָנִים לֹא הָיוּ לָהֶם וַיִּכְהַן אֶלְעָזָר וְאִיתָמָר עַל פְּנֵי אֶהֱרֹן אֲבִיהֶם.

במדבר ג, ד.

פסוק זה נאמר טרם נבחר שבט לוי לשרת במשכן ולעבוד את עבודת ה'. הקישור לעניינו הן המילים בפסוק "ובנים לא היו להם". מה הטעם של אזכור זה כאן ומה אפשר ללמוד ממנו? הספורנו מבאר על אתר¹⁸ כי אזכור זה בא לומר לנו כי אילו היו בנים לנדב ואביהוא הם היו יורשים את תפקידם. מכאן אנו למדים כי אילו היו לנדב ואביהוא בנים בעולם, הם היו יורשים את תפקידם בתור ממשיכי אהרון ביום פטירתו, אף על גב שאלעזר ואיתמר קרובים יותר לאהרון מבחינת קשר דם.

דרכי המשמוש – כיצד זה עובד?

ישנה חקירה אודות השאלה האם יורש באופן ישיר או בעקיפין. הראנו לעיל, שעל פי הדרשות השונות ניתן להבין כי יש מחלוקת בעניין בין שתי הדרשות. יש לכך כמה השלכות הלכתיות והן:

א. במקרה בו אב הנפטר מת והשאיר חוב – אם נאמר שאחי הנפטר יורשים דרך ה"אב" (האב "יורש בקבר" בשבילם) האחים יקבלו את הנחלה דרך האב ויצטרכו לשלם מהנכסים שזכו בהם לבעל החוב. אולם אם נאמר שהירושה ישירה האחים לא יתחייבו לשלם לבע"ח.¹⁹ יש הסוברים שנפק"מ זו אינה הכרחית, כי היא תלויה בחקירה אחרת בנושא "ירושת האב בקבר".²⁰ הקובץ שיעורים²¹ מציג שני צדדים לחקירה:

האב יורש את נחלת בנו המת ומעבירה לבניו, אחי המת.

בני האב, שהם אחי המת, לא יורשים את האב אלא עומדים במקום אב לירש את אחיהם המת. לפי צד ב בחקירה הנ"ל מתברר כי האב מעולם לא זכה בנכסים, כיוון שהאב לא היה קיים, ברגע שנפטר בנו. לפיכך בני האב, שהם אחי המת, עומדים במקומו של האב לירש את אחיהם הנפטר ולא את אביהם. לפי הבנה זו המשמוש מוגדר בצורה אחרת - המשמוש הוא "מערכת איתור קרובים" (בלשונו של הרב מומי). אין פה כמה ירושות, אלא ירושה אחת של הנפטר, והמשמוש הוא האמצעי שמגלה מי הוא היורש של הנפטר כרגע. לפיכך מושגים של ירושה "עקיפה" או "ישירה" אינם שייכים – כי כל ירושה, אפילו של "קרוב משפחה" רחוק מן הנפטר, היא ירושה ישירה.

ב. אדם נפטר ולא השאיר אחריו בנים. לנפטר יש כמה אחים וכוונתו היא להוריש את רכושו לאחד מן האחים. אם נאמר כי ירושת אח היא עקיפה, הנפטר לא יוכל להוריש בצורה כזאת, כי הירושה עוברת דרך האב, ואז כבר יוצאת מרשות הנפטר (ולפיכך ירשו כל האחים). אולם אם נאמר כי הירושה ישירה – הירושה המיוחדת הנ"ל תעבוד.

¹⁷. וכך ראיתי ב"פרישה" על הטור, רעו.

¹⁸. ד"ה "ובנים לא היו להם".

¹⁹. יש להעיר שהנפק"מ הנ"ל היא רק לסוברים ששעבוד החוב הוא מדאורייתא.

²⁰. ראה שו"ת רבי עקיבא איגר, סימן קלב.

²¹. קובץ שיעורים על מסכת בבא בתרא סימן שלג.

אולם רעק"א והקצות²² כתבו כי גם כאן לא שייכת נפק"מ, כיון שגם לשיטה הסוברת שירושת האח היא ע"י מְשֻׁמוֹשׁ, ניתן להבין כי לנפטר יש זכות להגדיר מהן זכויות ירושת אביו, והנפטר הגדיר כי אביו ירש רק בצורה כזאת שהוא יוכל להוריש לבן אחד.

ישנו כלל נוסף שמוזכר בגמרא ובראשונים והוא "תחת אבותיך יהיו בניך".²³ הכלל קובע כי לנכדים יש זכות לירש ירושה ישירה מהסבא ללא תיווך דרך האב. אולם כבר כתבו חלק מהראשונים והאחרונים כי זכות זאת מצומצמת. רעק"א כתב שזכות זו אפשרית רק כאשר שני הצדדים נהנים מן העסק. כלומר, במקרה שבגמרא מתואר כי יש שימוש בכלל זה כאשר היורשים (שהם הנכדים) נפטרים בצורה זאת מתשלום לבעל חוב ולא מקופח אף יורש אחר. אולם במקרה שיורשים מסוימים מקפחים יורשים אחרים אי-אפשר להשתמש בכלל זה.

דוגמא לדבר היא ירושת בן של בכור עם בני דודיו ה"פשוטים" בנכסי סבם. התורה אומרת כי הבכור נוטל פי שנים בנכסי אביו,²⁴ בן רגיל אשר אינו זוכה לפי שנים בנכסים מכונה "פשוט".

במקרה שתואר יש ניגוד אינטרסים בין בן של הבכור לבין נכדי הבנים ה"פשוטים" – הנכדים רוצים לירש מן הסבא ואילו הבן של הבכור רוצה לירש דרך אביו הבכור (כלומר דרך "משמוש") כי בצורה כזאת הוא יקבל פי שנים בכל הנכסים אולם אם כל היורשים ירשו בצורה ישירה דרך הסב- הבן של הבכור יאבד את חלק הבכורה וירש כשווה לבני דודיו - בנוסף המהרש"ל כותב כי כל הכלל הנ"ל הוא כלל שנוסח בצורת מליצה, ובאמת הסיבה בגמרא לכך שהנכדים פטורים מלשלם, היא כי כשאביהם מכר בנכסים הראויים לו, הוא עדיין לא זכה בהם כלל, ועכשיו כשהוא יורש בקבר את הנכסים – הנכסים לא משתעבדים כי נכסים ראויים לא משתעבדים לבע"ח.²⁵

ה. סיכום

בפתיחה למאמר, הראנו כי דרשות חכמים מקבלות מעמד נכבד, ובמובנים מסוימים הם מקבלות מעמד גבוה יותר מדינים הנאמרים במפורש בתורה. בגופו של המאמר התבוננו בדרשות והראנו את השקפתם של חכמים הבאה לידי ביטוי בדרישת התורה. עסקנו באופי הלימוד של ירושת האב. נחשפנו ליורשים שונים במעגל המשפחתי כגון הבן, הבת והיחסים ביניהם. עמדנו גם על דרך הירושה של יתר הקרובים המבוצעת על ידי תהליך הנקרא "מְשֻׁמוֹשׁ נחלה". על ידי התבוננות זו, אנו מקווים כי דרשות חכמים הוצגו באופן אחר מן ההתרשמות העולה במבט ראשוני. אנו מצפים כי מאמר זה יעודד את הקוראים להתבונן בדרשות חכמים בכל נושא, ולגלות את כל הטמון בהם.

²². רעק"א- שו"ת רעק"א סימן קלב. קצות- קצות החושן על "חושן משפט" סימן רפא, ב.

²³. מסכת בבא בתרא דף קנט.

²⁴. דברים פרק כא פסוק יז. משנה מסכת בכורות פרק שמיני, משנה ט.

²⁵. ויעויין בהרחבה בשו"ת רעק"א סימן קלב – שם מובא המהרש"ל שצוטט כאן.